

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.3.2025.2

Дмитро Терлецький

Кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
конституційного права Національного університету
«Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна
ORCID ID: 0000-0003-4588-7517
E-mail: trifiloff@gmail.com

Подано до друку: 25.06.2025

Рецензія 1: 25.08.2025

Рецензія 2: 20.08.2025

Затверджено до друку: 08.09.2025

АД'ЕКТИВНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ПАТОЛОГІЯ

ADJECTIVAL CONSTITUTIONALISM AS A PATHOLOGY

Dmytro Terletsykyi

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Chair of the Department of Constitutional Law,
National University "Odesa Law Academy",
Odesa, Ukraine

Abstract | Contrary to the categorical assessments of the late twentieth century, which proclaimed the triumph of liberal democracy — both as an ideology completing the evolution of humanity and as a universally recognized form of government — it is currently undergoing perhaps its most severe test in both these dimensions.

The response of constitutional theory and comparative constitutional law to this challenge has been the construction of "adjectival constitutionalism" — a category designed to conceptualize the degree of non-conformity of the exercise of state power in a given country (in the interrelation of its properties) to the generalized image of constitutionalism, extending even to the justification of a concept that embodies an alternative and opposing image of state power that, having reached a certain level of generalization, finds empirical confirmation in other countries. At the same time, despite the fact that the concept of adjectival constitutionalism is substantiated and used by both domestic and foreign constitutionalists and political scientists, their theoretical premises and conclusions are extremely diverse.

The second part of this study is devoted to the analysis of the substantiation and application of adjectival constitutionalism in foreign legal scholarship.

Adjectival constitutionalism is sometimes used to justify so-called "other-than-liberal" constitutionalisms - those that are alternative to the liberal one. However, unlike unreal and ineffective constitutionalism, which denotes the absence of the phenomenon as such, "other-than-liberal" constitutionalism can be real and effective, but as a phenomenon and a category, it is perceived as a metonymy, since it always turns out to be something different from what it is called upon to replace.

At the same time, in the vast majority of cases, scholars focus on comprehending the deformations of liberal-democratic constitutionalism, which is postulated as the benchmark model, within various national contexts. A logical development of this approach is the use of adjectival constitutionalism in analyzing the exercise of state power in hybrid and authoritarian regimes.

The aspiration to study the global expansion of authoritarian rule and to conceptualize the results of this expansion-embodied in the legal orders of various states through the lens of adjectival constitutionalism ultimately leads to a perception of constitutionalism as any, and in some sense arbitrary, practice of state power, regardless of its connection to a defined ideology and doctrine, regardless of its teleological orientation, and consequently, regardless of its desired or merely feigned goals and tasks, as well as the effectiveness of their attainment. Moreover, if we are to speak of the pathologies of constitutionalism, then the conceptualization of the totality of their clinical signs of such pathologies through the framework of adjectival constitutionalism appears flawed, because in such a case, we are actually dealing with a conceptual characterization of a different condition of state power-namely, authoritarianism. Moreover, if we are to speak of the pathologies of constitutionalism as a phenomenon, then the conceptualization of a set of such «clinical symptoms» through the framework of adjectival constitutionalism appears flawed. In such a case, we are actually dealing with a conceptual characterization of a different condition of state power – namely, authoritarianism.

Keywords: constitutionalism, constitution, modern state, liberalism, democracy.

Анотація | Всупереч поширеним наприкінці ХХ століття категоричним оцінкам тріумфу ліберальної демократії і як ідеології, що завершує еволюцію людства, і як форми правління, що здобула універсальне визнання, — нині в обох цих вимірах вона зазнає чи не найтяжчого випробування.

Відповіддю конституційної теорії та порівняльного конституційного права на цей виклик стало конструювання «ад'єктивного конституціоналізму» категорії, покликаної концептуалізувати міру невідповідності державного владарювання певної країни (у взаємозв'язку його властивостей) узагальненому образу конституціоналізму, аж до обґрунтування поняття, що втілює альтернативний і протилежний образ державного владарювання, який, сягнувши певного рівня узагальнення, знаходить емпіричне підтвердження в інших країнах. Водночас, попри те що концепцію ад'єктивного конституціоналізму обґрунтовують і використовують як вітчизняні, так і зарубіжні конституціоналісти та політологи, їхні теоретичні засновки й висновки є надзвичайно різними.

Другу частину цього дослідження присвячено аналізу обґрунтування та застосування ад'єктивного конституціоналізму в зарубіжній юридичній науці.

Ад'єктивний конституціоналізм іноді використовують для обґрунтування альтернативних ліберальному — так званих «інших-ніж-ліберальний» — конституціоналізмів. Однак, на відміну від нереального та неефективного конституціоналізму, що позначає відсутність явища як такого, «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм може бути реальним і ефективним, але як явище та категорія сприймається як метонімія, оскільки завжди виявляється чимось іншим, ніж те, що покликаний замінити.

Водночас у переважній більшості випадків науковці зосереджують увагу на осмисленні деформацій ліберально-демократичного конституціоналізму, який постулюють як еталонну модель, у різних національних контекстах. Логічним розвитком такого підходу є використання ад'єктивного конституціоналізму при аналізі державного владарювання у гібридних та авторитарних режимах.

Прагнення дослідити експансію авторитарного правління в усьому світі та концептуалізувати за допомогою ад'єктивного конституціоналізму втілені у правових порядках різних держав результати цієї експансії врешті-решт призводить до сприйняття конституціоналізму як будь-якої, у певному сенсі довільної, практики державного владарювання поза її зв'язком із визначеною ідеологією та доктриною, поза її цілепокладанням, а отже, безвідносно до бажаних чи лише удаваних цілей і завдань, а також ефективності їхнього досягнення. Якщо ж говорити про патології конституціоналізму, то концептуалізація сукупності їхніх клінічних ознак таких патологій через ад'єктивний конституціоналізм видається хибною, адже в такому разі йдеться про концептуальну характеристику іншого стану державного владарювання – авторитаризму.

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, сучасна держава, лібералізм, демократія.

Постулат, за яким антитезою конституціоналізму визнається тільки абсолютно безмежне, політично та юридично неорганізоване й неупорядковане — ідеально деспотичне — державне владарювання, є теоретично й емпірично безпідставним. Навпаки, деспоти сучасності — авторитарні лідери в усьому світі — наполегливо та послідовно використовують юридизовані заходи для утвердження легітимності набуття і здійснення влади. Саме конституції є ключовими інструментами творення, зміцнення та легітимізації авторитарного правління, а їхні риторика, тексти, доктрини та практика реалізації становлять невід’ємний складник «культури авторитаризму»¹. І саме з цієї точки зору Х. Гарсія та Г. Франкенберг, редактори колективної розвідки «Авторитарний конституціоналізм», цілком мають рацію, коли твердять, що емпірично підтверджений факт поєднання конституціоналізму й авторитаризму є радше правилом, ніж винятком у політичній організації XXI століття².

Цей емпірично підтверджений факт визначає спрямованість найновіших досліджень західних конституціоналістів та політологів, які вивчають роль конституціоналізму в сучасних гібридних й авторитарних режимах та конструюють предметно пов’язане з цим явищем поняття ад’єктивного конституціоналізму.

Так, М. Ташнет пропонує — спираючись на сучасні політологічні розвідки гібридних режимів та використовуючи Сінгапур як виразний практичний приклад — визнати множинність категорії конституціоналізму, яка утворює, на його думку, широкий спектр. На одному полюсі цього спектра — ліберальний конституціоналізм (власне, конституціоналізм), а на іншому — те, що він позначає авторитарним конституціоналізмом³. Цей конституціоналізм уособлює «...систему правління, яка поєднує прийнятно вільні та чесні вибори з помірним ступенем репресивного контролю над вираженням поглядів і обмеженнями особистої свободи»⁴.

М. Ташнет досліджує також можливість неліберального конституціоналізму⁵, і саме цю категорію використовує Т. Дріноці для аналізу подій у Польщі (з 2015 року) та Угорщині (з 2010 року). Згідно з її позицією, неліберальний конституціоналізм — це реконструйований конституціоналізм, який визначається як:

...конституційна система певної держави в умовах занепаду демократії або відступу від (ліберального) конституціоналізму, тобто конституційної демократії, в бік авторитарного режиму. У неліберальному конституціоналізмі кожен складник конституційної демократії, такий як писана конституція, конституційний контроль, верховенство права, демократія та права людини, спостерігається — вони існують *de jure*, — але жоден із цих складників не діє у своїй цілісності⁶.

Категорія неліберального конституціоналізму так само використовується для позначення альтернативної форми конституціоналізму, яка виникла в Південно-Східній Азії. Наприклад, Е. Меріо вказує, що окремі країни почали покладатися на конституційні механізми, зокрема конституційні суди, щоб забезпечити своє правління та обмежити демократизацію. Вигадливий конституціоналізм у Південно-Східній Азії є амбівалентним: він реагує на вимоги більшості прав людини, включно з правами на навколишнє середовище, і водночас захищає можновладців від політичних і правових викликів, що іноді призводить до повного зникнення конституційної демократії⁷.

¹ Booth John A., Seligson Mitchell A. The Political Culture of Authoritarianism in Mexico: A Reexamination. *Latin American Research Review*. 1984. Vol. 19, № 1. P. 106-124; Meloen Jos D. The Political Culture of State Authoritarianism. *Political Psychology: Cultural and Cross-Cultural Foundations* / eds. St. A. Renshon, J. Duckitt. New-York University Press, 2000. P. 108-127.

² Garcia Helena Alviar, Frankenberg Gunter. Preface. *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique* / eds. H. A. Garcia and G. Frankenberg. Edward Elgar Publishing, 2019. P. X-XII.

³ Tushnet Mark. Varieties of Constitutionalism. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14, № 1. P. 1-5.

⁴ Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. *Cornell Law Review*. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391.

⁵ Tushnet Mark. The Possibility of Illiberal Constitutionalism? *Florida Law Review*. 2017. Vol. 69, № 6. P. 1367-1384.

⁶ Drinoczi Timea. The European Rule of Law and illiberal legality in illiberal constitutionalism: the case of Hungary. *MTA Law Working Papers*. 2019. № 16. P. 4.

⁷ Merieau Eugenie. *L'Asie du Sud-Est, laboratoire du constitutionnalisme illiberal. L'Asie du Sud-Est 2020: bilan, enjeux et perspectives* / edite par Christine Cabasset et Claire Thi-Lien Tran. Bangkok: Institut de recherche sur l'Asie du Sud-Est contemporaine, 2020. P. 49-50.

Зв'язок між конституціоналізмом і авторитаризмом також досліджують інші автори, які, однак, воліють використовувати такі терміни, як «удавані конституції» та «удаваний конституціоналізм». Ці ад'єктиви покликані позначати конституційні акти, які не здатні обмежити чи навіть окреслити повноваження держави⁸.

Так, Д. Ло та М. Верстіг твердять:

Існують різні підстави твердити, що конституція є удаваною. Так можна схарактеризувати конституцію, що не має нічого спільного з реальністю. Так само удаваною можна вважати конституцію, яка є дескриптивно точною, але не справляє жодного впливу на будь-чию поведінку. Наміри, що стоять за конституцією, також можуть бути значущими. Слід розрізняти конституції, які порушують, бо вони ніколи й не були задумані як щось більше, ніж «вітрина», та конституції, які порушують, тому що їх справді складно дотримуватися. Крім того, конституції можна оцінити за змістовними критеріями. Можна твердити, що конституція, яка не втілює певних істотних принципів, таких як обмежене правління та верховенство права, взагалі не заслуговує на те, щоб називатися конституцією⁹.

Концепція удаваних конституцій близька до того, що Дж. Сарторі позначив як «фасадні конституції» — конституційні акти, які ані обмежують державу, ані надають цінної інформації про реальне владарювання: «Фасадна конституція може декларувати бажані принципи та запроваджувати структури владарювання, але ці положення та принципи є фальшивими, оскільки на практиці ними нехтують і їх не дотримуються»¹⁰.

Р. Саква також застосував концепцію удаваного конституціоналізму для характеристики режиму в СРСР і, відповідно, його конституцій 1918, 1924, 1936 та 1977 років, тоді як стан державного владарювання в Росії наприкінці ХХ століття він визначив як псевдоконституціоналізм¹¹.

Д. Грімм запропонував додаткові пояснення того, чим є псевдоконституціоналізм, зазначаючи, що

насправді, існували конституції, які не були зумовлені жодним серйозним бажанням обмежувати політику. Це можна назвати псевдо-конституціоналізмом. Рівною мірою, складалися конституції, які замість заснувати владарювання на новій, такій, що легітимізує, засаді, лише обмежували передуюче владарювання так чи інакше, тобто лише змінювали, а не конституювали правління. Обмеження такої природи виражає семіконституціоналізм¹².

К. Пістан, розвідки якої спрямовані насамперед на дослідження державного владарювання в середньоазіатських державах – колишніх радянських республіках, уточнює визначення псевдоконституціоналізму. Йдеться, на її переконання, про

... використання демократичних інструментів, які містяться в конституціях, як засобів нещирих зобов'язань щодо демократизації, які використовуються натомість для творення чи підтримання стабільності за своєю сутністю авторитарних режимів Псевдо-конституціоналізм є звичайною практикою і гібридних режимів, і сучасних авторитарних режимів, які поширилися в період після холодної війни, особливо на пострадянському просторі, і протягом останніх трьох десятиліть зберігаються у багатьох країнах колишнього Радянського Союзу¹³.

Як відповідь на незаперечний сплеск популізму в державах Європи та за її межами постали категорії «популістського конституціоналізму» та зловживання конституціоналізмом або, інакше кажучи, аб'юзивного конституціоналізму.

Так, П. Блоккер, Б. Бугарич та Г. Халмаї доводять:

виразна зацікавленість популістів у конституціоналізмі – явище, від початку пов'язане із досвідом Латинської Америки – стає все більш явною у деяких нових державах-членах Європейського

⁸ Law David S., Versteeg Mila. Sham Constitutions. California Law Review. 2013. Vol. 101. № 4. P. 865-866.

⁹ Ibid. P. 879.

¹⁰ Sartori Giovanni. Constitutionalism: A Preliminary Discussion. The American Political Science Review. 1962. Vol. 56, № 4. P. 861-863.

¹¹ Sakwa Richard. The Struggle for the Constitution in Russia and the Triumph of Ethical Individualism. Studies in East European Thought. 1996. Vol. 48, № 2. P. 115-157.

¹² Grimm Dieter. Constitutionalism: Past, Present, and Future. Oxford University Press, 2016, P. 272.

¹³ Pistan Carna. Pseudo Constitutionalism in Central Asia: Curse or Cure? Federalismi.it. 2019. № 8, P. 2.

Союзу. Але явище популізму не обмежується лише нещодавно встановленими демократіями. Популістський конституціоналізм означає низку відмінних тенденцій у конституційній політиці та практиці, які часто суперечать – і можуть навіть загрожувати – фундаментальним цінностям, правам людини, представницькій демократії та верховенству права. Відношення популізму і конституціоналізму водночас не обов'язково є прикладом протиріччя, а радше проявляється різними шляхами, залежно від конкретних контекстів і варіацій¹⁴.

Натомість Д. Ландау, досліджуючи призначення конституціоналізму в недемократичних режимах, обґрунтовує виокремлення категорії аб'юзивного конституціоналізму, для позначення використання механізмів конституційних поправок і конституційних змін задля послаблення демократії.

Поки традиційні методи повалення демократії, такі як військові перевороти, десятиліттями занепадали, конституційні інструменти дедалі частіше використовуються для творення авторитарних і напівавторитарних режимів, – твердить Д. Ландау. – Всевадні чинні президенти і партії ініціюють конституційні зміни, аби суттєво ускладнити можливості їх позбутися та послабити інституції, такі як суди, які мають контролювати здійснення ними владних повноважень. Конституції, котрі є результатом таких змін, ззовні все ще є демократичними та містять багато складників, які нічим не відрізняються від складників ліберальних демократичних конституцій. Але при більш детальному аналізі стає зрозумілим, що вони були докорінно змінені задля послаблення демократії¹⁵.

Надалі Д. Ландау пояснює, чому зловживання конституціоналізмом досить часто використовується для послаблення демократії.

На відміну від практики минулого, коли авторитарні режими, зазвичай, творилися шляхом військових переворотів чи інших неконституційних практик, потенційні автократи тепер мають значні стимули, аби здавалося, що вони що грають у гру за конституційними нормами. Тому, вони все частіше вдаються до конституційних поправок і змін як інструментів, які мають допомогти будувати більш авторитарний порядок. ... Кінцевим наслідком такої практики, радше, постане не повноцінний авторитаризм, а гібридний режим, за якого будуть проводитися вибори, але опозиційним силам будуть чинитися серйозні перешкоди на шляху до перемоги на виборах¹⁶.

Прикметним тут видається твердження Ж.-В. Мюллера, який вказує, що

... перебуваючи при владі, популісти, вірогідно, будуть значно менш скептично ставитися до конституціоналізму як засобу творення обмежень на те, що вони інтерпретують як народну волю Отже, популістський конституціоналізм не обов'язково надаватиме перевагу участі народу чи уможливлуватиме більше способів вираження того, що можна витлумачити як загальну волю Крім цих особливостей ... існує більш прозаїчна мета, яку конституції можуть забезпечити популістам: вони можуть допомагати популістам утримати владу. І якщо увічнення влади стає метою, то існує ймовірність того, що популісти будуть ставитися до конституції як до простого фасаду, за яким діятимуть зовсім інакше. Вони можуть навіть привселюдно пожертвувати власною конституцією, якщо вона не служить цій меті¹⁷.

Аналізуючи наведені та інші підходи до ад'єктивного конституціоналізму, що набули поширення у зарубіжній літературі, слушно видається критична оцінка А. Чарноти, який зазначає, що переважно йдеться про патологію єдиної позитивної еталонної моделі ліберально-демократичного конституціоналізму, своєрідне захворювання, яке потрібно вилікувати¹⁸. До прикладу, Дж. Фрозіні та Р. Кальво, вказуючи, що неліберальний конституціоналізм завжди був спірною категорією, зауважують, що вона позначає певну конституційну практику, яка засвідчує відхилення від

¹⁴ Blokker Paul, Bugaric Bojan, Halmai Gabor. Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions. *German Law Journal*. 2019. Vol. 20, № 3. P. 291.

¹⁵ Landau David. Abusive Constitutionalism. *U.C. Davis Law Review*. 2013. Vol. 47, № 1. P.191.

¹⁶ Ibid. 195.

¹⁷ Muller Jan-Werner. Populism and Constitutionalism. *The Oxford Handbook of Populism* / eds. C.R. Kaltwasser, P.A. Taggart, P.O. Espejo, P. Ostiguy. Oxford University Press, 2017, P. 598-601.

¹⁸ Czarnota Adam. Constitutional Breakdown, Backsliding, or New Post-Conventional Constitutionalism? *Constitutionalism under Stress: Essays in Honour of Wojciech Sadurski* / eds. U. Belavusau, A. Gliszczynska-Grabias. Oxford University Press, 2020. P. 44-46.

того, що розуміється як норма або, щонайменше, мінімальний стандарт. Тим не менш, використання цієї категорії може допомогти пролити світло на логіку та динаміку конституційних проєктів і практик у гібридних та сучасних авторитарних режимах¹⁹.

Дозволю не погодитися із таким підходом і натомість підтримати позицію Ґ. Халмая, який вважає оксюмороном поняття неліберального конституціоналізму, так само як й інші альтернативні різновиди. Він справедливо вказує, що їхню основу закладає протиставлення основних складників конституціоналізму: обмеження абсолютної влади, прихильності до верховенства права та захисту основоположних прав. І якщо головною характеристикою конституціоналізму є юридично обмежене правління, то ані авторитарні, ані неліберальні держави не спроможні задовільнити вимоги конституціоналізму. Ліберально-демократичний конституціоналізм з цієї причини, на переконання Ґ. Халмая, рівнозначний конституціоналізму як такому²⁰.

Прагнення дослідити експансію авторитарного правління по усьому світу та концептуалізувати упредметнені у правових порядках різних держав результати цієї експансії через ад'єктивний конституціоналізм врешті-решт призводять до сприйняття явища конституціоналізму як будь-якої, у певному сенсі довільної, практики державного владарювання, поза її зв'язком із визначеними ідеологією та доктриною, поза її цілепокладанням, і отже, безвідносно до бажаних чи лише тільки удаваних цілей і завдань, ефективності та результативності їхнього досягнення. І якщо, користуючись аналогією із клінікою захворювань, і твердити про патології явища конституціоналізму, то концептуалізація певної сукупності клінічних ознак таких патологій через ад'єктивний конституціоналізм видається хибною, адже у такому разі йдеться про концептуальну характеристику іншого стану державного владарювання – авторитаризму.

Повертаючись до твердження В. Речицького, який твердить про існування «правильного» і «неправильного» конституціоналізму²¹ і пропонує для позначення реального й ефективного конституціоналізму застосувати поняття неформального (органічного, справжнього) конституціоналізму²², зазначу, що конституціоналізм як особливий спосіб досягнення і підтвердження легітимності набуття і здійснення влади у сучасній державі детермінує не будь-яку практику правління, а практику обмеженого правління, легітимність якої заснована та повсякчасно утверджується дотриманням юридичних та політичних обмежень людьми, які мають владу, і людьми, які цій владі коряться. Практика обмеженого правління не є випадковим та дискретним результатом нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади. Ба більше, якщо така практика не засвідчує обмежене правління, зокрема дотримання юридичних та політичних обмежень ніколи не було чи з певного моменту перестає бути вирішальним для визнання і здійснення влади, то, на моє переконання, обмежене правління, як і кішка Шредінгера, не може бути позначене як наявне та заразом відсутнє, реальне та одночасно фіктивне, його просто немає.

Владарювання в будь-якій конкретній державі не збігається, не може і не має збігатися з поняттям конституціоналізму як абстракцією концептуального рівня, з якою може бути співвіднесена дійсність у її розвитку, але яка не здатна всеохопно охопити цю дійсність. Однак не викликає жодних сумнівів, що, стверджуючи наявність конституціоналізму в певній державі, ми говоримо про дещо набагато більше, ніж лише про те, що владарювання в цій державі є відмінним від ідеально-деспотичного.

Розуміння та обґрунтування легітимності сучасної авторитарної держави — так само, як і будь-якої іншої сучасної держави, — свідчить про теоретичну й практичну неприйнятність або принаймні недостатність виведення легітимності державного владарювання чи з харизми правителя або правлячої династії, чи з релігійно освячених настанов або усталеного звичаєвого порядку.

¹⁹ Frosini Justin O., Ramirez Ricardo Ramirez. Illiberal constitutionalism: a contradiction in terms? *Percorsi costituzionali*. 2019. № 2. P. 251-252.

²⁰ Halmai Gabor. The making of 'illiberal constitutionalism' with or without a new constitution. The case of Hungary and Poland. *Comparative Constitution Making* /eds. D. Landau, H. Lerner. Elgaronline, 2019. P. 302-303.

²¹ Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 9.

²² Ibid. С. 15.

І сучасний авторитаризм, ототожнюючи легальність та легітимність, послідовно використовує нормативну значущість формальних конституційних процедур для утвердження й обґрунтування авторитарної практики правління. Сучасні авторитарні держави з цієї причини — це, за влучним висловом У. Мерфі, держави, які мають «конституції без конституціоналізму»²³.

Т. Гінсбург та А. Сімплер у вступі до колективної розвідки «Конституції в авторитарних режимах» аргументують, наскільки складним та багатовимірним є смислове й функціональне значення авторитарних конституцій, наскільки вагому роль ці конституції відіграють у конституюванні та здійсненні авторитарної державної влади²⁴. Координація, проголошення зобов'язань щодо досягнення певних цілей і завдань, контроль над державними органами — усе це є надважливими державними функціями, реалізувати які можна через різні інституції, але конституції є особливо ефективними інструментами, що стали стандартними в сучасну добу²⁵, і ними повсюдно послуговуються й сучасні авторитарні режими.

Авторитарні конституції — і процеси їх творення — також дають важливі ключі до розуміння практики таких режимів. Вони структурують авторитарний дискурс та запроваджують політичну ідіому, як-от «соціалістична ринкова економіка» чи благословення сім'ї та громадянського суспільства (як це постулювала Конституція Чилі 1980 року). Встановлюючи правила політичного дискурсу, конституції можуть визначати, що є прийнятним вираженням поглядів, а що — неприйнятним, утверджуючи легітимність одних і заперечуючи легітимність інших²⁶ та формуючи в такий спосіб соціальні норми й суспільні уподобання.

Ці цілком слухні міркування, які, однак, зрештою, приводять Т. Гінсбурга та А. Сімплера до дуже обережного твердження про зв'язок досліджень авторитарних конституцій із нормативним припущенням М. Ташнета про можливість існування певних форм корисного авторитарного конституціоналізму²⁷, пояснюють інструментальну значущість сучасної конституції як загальновибраного нормативного регулятора для будь-якої сучасної держави, зокрема й авторитарної.

Сучасна конституція є передусім нормативним актом, а конституційна теорія — передусім нормативістською теорією²⁸. Однак постановка та вирішення питання про природу й властивості конституції винятково в площині нормативного буття неминуче призводить до ототожнення конституції та конституціоналізму. Вочевидь, у такому разі кожен правовий порядок має конституцію і є конституціоналізованим, попри те, що об'єктивація конституції як системи формально визначених вимог, за якими визнаються певні юридичні властивості, сама по собі ще не зумовлює її ефективності та результативності, а різні конституції справляють цілком різний вплив на соціальну дійсність.

Водночас важливішим видається інше. Конституціоналізм ґрунтується на цілком певному концепті конституції — конституції, яка покликана здійснювати і справді здійснює нормативний вплив, якою не нехтують і за якою визнають не лише інструментальну цінність, адже конституція є цінністю сама по собі. Саме це, як видається, уможливорює її універсальний регулятивний вплив на процес ухвалення політичних рішень та вирішення політичних конфліктів у суспільстві. Конституціоналізм утверджує цінність конституції і вже з цієї причини не є тотожним їй, уособлюючи традицію та здатність до досягнення спільного розуміння припустимої політичної діяльності. І як чітко окреслена політична вимога, конституціоналізм, безсумнівно, має визначене матеріальне — на протипагу формальному — значення.

Дотримуючись такої позиції, слід, проте, погодитися з Г. Каспером, який, вказуючи, що конституціоналізм означає не просто наявність конституції, а наявність конституції особливого виду,

²³ Murphy Walter F. *Constitutions, Constitutionalism, and Democracy. Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 3.

²⁴ Ginsburg Tom, Simpson Alberto. *Introduction. Constitutions in Authoritarian Regimes* / eds. T. Ginsburg, A. Simpson. Cambridge University Press, 2013, P. 1-17.

²⁵ Ibid. P. 5.

²⁶ Ibid. P. 14.

²⁷ Ibid. P. 15.

²⁸ Raz Joseph. *On the Authority and Interpretation of Constitutions: Some Preliminaries. Constitutionalism: Philosophical Foundations* / ed. L. Alexander. Cambridge University Press, 1998. P. 156.

визнає, що складність полягає в тому, аби визначити її зміст²⁹. Ця очевидна складність зумовлена тим, що покладені в основу такої конституції «вихідні очікування» конституціоналізму³⁰, яким вона неодмінно має відповідати, — а саме спільне дотримання людьми, наділеними владою, і людьми, які цій владі підкоряються, певних переконань та зобов'язань, — можуть бути лише до певної міри об'єктивовані змістом нормативних приписів і ніколи ним не вичерпуються. Це зумовлює не тільки розрізнення «духу» і «букви»³¹ конституції та визнання беззаперечного й вирішального впливу на доктрину і практику владарювання певної ідеології, а й сприйняття та прихильності до тих ціннісних настанов, які знаходять свій вияв у такій ідеології. Верховенство права, поділ державної влади та зумовлена ним система стримувань і противаг, визнання й утвердження державою прав людини, які мають бути юридично захищені, демократичне врядування, здійснюване обмеженою та підзвітною політичною владою, — усе це становить «наріжні камені» конституціоналізму та є виявом цих ціннісних настанов, квінтесенцією яких є індивідуальна свобода людини як політично вільної та рівної особистості, здатної виробляти й дотримуватися разом з іншими людьми правил раціональної моральності.

Іншою причиною такого ставлення до суто нормативістського підходу є те, що поза межами осмислення залишаються соціальні процеси, що тривають і відображаються через конституційну нормативність. Йдеться про те, як конституційні норми можуть відображати трансформації структури суспільства; як ці норми можуть відображати зміни в середовищі, до якого потрібно застосовувати закон і в якому має бути утверджена його легітимність; про зв'язки між змінами норм, соціальних функцій та вимог до закону, влади й легітимності. Це означає, на думку К. Торнхілла, що у прагненні зрозуміти «внутрішні смисли» норм нормативістський підхід залишає поза увагою функціональну реальність, якої конституційні норми набувають у тому суспільному середовищі, де вони створюються³².

Ці міркування, згідно з якими конституціоналізм не зводиться до конституції, що є «ефективною лише як складник соціальної діяльності і є релевантною, лише якщо сприймається та застосовується соціально»³³, підкреслюють, що конституціоналізм — це не тільки сукупність концептів та конституційних норм, а й практика їх втілення, яка засвідчує їхнє значення, вагомість та реалізацію в упорядкуванні політичної взаємодії й уможливорює конструювання бажаного ладу через зіставлення з певними цінностями, що відокремлюють добре, правильне й бажане від поганого, неправильного й того, чого слід уникати.

Соціальний вимір конституціоналізму вказує на важливість культурних практик та традицій, які формуються і виражаються в досвіді соціальної, зокрема політичної, взаємодії між людьми, об'єднаними усвідомленням своєї належності до певної політичної організації суспільства та самовизначенням у ній. Конституціоналізм як «питання смаку та уявлень про правила хорошого тону»³⁴ — це аж ніяк не «...супермаркет, в якому стандартизовані конституційні рішення — великий замисел та первинні інформаційні одиниці — зберігаються і доступні, *prêt-à-porter*, для купівлі та повторного поєднання творцями конституцій по усьому світу»³⁵. Інструменталізація конституціоналізму, яка ігнорує його соціальний вимір, практики й традиції, виражені через досвід політичної взаємодії, безсумнівно, веде до нереалізованих очікувань, що неодноразово підтверджувалося практикою³⁶.

²⁹ Casper Gerhard. Constitutionalism. Encyclopedia of the American Constitution, Vol. 1 / eds. L.W. Levy, K.L. Karst. 2-end edition. Macmillan Reference USA, 2000. P. 634.

³⁰ Sajó Andras, Renata Uitz. The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford University Press, 2017, P. 17-24.

³¹ Козюбра М. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. Наук. зап. Юридичні науки. 2008. Том 77. С. 6-7.

³² Thornhill Chris. Rights and Constituent Power in the Global Constitution. International Journal of Law in Context. 2014. Vol. 10, № 3. P. 357-358.

³³ Sajó Andras, Renata Uitz. The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford University Press, 2017, P. 26.

³⁴ Ibid. P. 17.

³⁵ Frankenberg Gunter. Constitutional transfer: The IKEA theory revisited. International Journal of Constitutional Law. 2010. Vol. 8, № 3. P. 565.

³⁶ Czarnota Adam. Constitutional Breakdown, Backsliding, or New Post-Conventional Constitutionalism? Constitutionalism under Stress: Essays in Honour of Wojciech Sadurski / eds. U. Belavusau, A. Gliszczynska-Grabias. Oxford University Press, 2020. P. 39-50; Epstein Lee, Knight Jack. Constitutional borrowing and nonborrowing. International Journal of Constitutional Law. 2003. Vol. 1, № 2. P. 196-223; Gordon Ruth. Growing

Визнаючи й підтримуючи, таким чином, значення контексту і, відповідно, контекстуалізму як методу порівняльних конституційно-правових досліджень, що наголошує на тому, що ...конституційне право глибоко вкорінене в інституційному, доктринальному, соціальному та культурному контекстах кожної нації, і що ми, швидше за все, помилимося, якщо спробуємо подумати про будь-яку конкретну доктрину чи інституцію, поза оцінкою того, як вона тісно пов'язана з усіма контекстами, в яких вона існує,³⁷

я, тим не менш, далекий від заперечення нормативістського чи функціоналістського методів. Проте думати про право як «...діяльність, спрямовану на нормативне обґрунтування визначених людських дій і здійснення влади одних людей над іншими»³⁸ поза і без врахування соціального і культурного середовища видається, без сумніву, хибним.

До прикладу, індивідуалізм та раціональність, якими просякнуті ідеологія, доктрина та практика конституціоналізму, очевидно не можуть бути беззастережно узгоджені в межах цілісної теоретичної моделі із колективізмом та певною – з точки зору західної культури – ірраціональністю, які властиві багатьом східноазійським суспільствам і виражені, насамперед, у конфуціанському розумінні природного порядку речей, яке і тепер впливає на політичну сферу³⁹. Це не заперечує теоретичну можливість концептуалізації східноазійського конституціоналізму, зокрема і як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади, але доведеться визнати, що він позначає зовсім інший бажаний порядок політичної взаємодії, за якого добробут громади, суспільства та нації мають утилітарний пріоритет над індивідуальною свободою, а обов'язки громадян переважають над їхніми правами⁴⁰. Безпідставно та помилково твердити, що самотність східноазійського конституціоналізму вичерпуються лише цим загальним твердженням. Потрібно визнати і осмислити відмінне розуміння свободи та свавілля, і, отже, відмінний спосіб досягнення і підтвердження легітимності набуття і здійснення публічної влади у таких суспільствах, відмінні ідеологічні, доктринальні, методологічні настанови та підходи, які зумовлюють відмінне розуміння реальності та відмінну соціальну поведінку.

Прикладом цього може слугувати позиція Ног Сон Буї, який обґрунтування конфуціанського конституціоналізму дуже чітко засновує такою вихідною тезою: «Ліберальний конституціоналізм визначається лібералізмом, який розглядає ліберальні права як мету та послуговується інституціональними засобами, такими як поділ влади та судовий контроль, як засобами. Інші форми конституціоналізму, однак, мають іншу теоретичну основу, інші цілі та інші засоби»⁴¹.

Визнання важливості соціального та культурного контексту неминує веде до питання, яке дотепер не отримало загальноновизнаного розв'язання, попри численні і, без перебільшення, яскраві спроби⁴²: чи є лібералізм – юридизованим втіленням якого є конституціоналізм – універсальною політичною ідеологією, прийнятною і обґрунтованою для усіх суспільств?

Constitutions. University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law. 1999 Vol. 1, № 3. P. 528-582; Okoth-Ogendo H.W.O. Constitutions without Constitutionalism: Reflections on an African Political Paradox. Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 65-82; Prempeh H. Kwasi. Africa's «Constitutionalism Revival»: False Start or New Dawn? International Journal of Constitutional Law. 2007. Vol. 5, № 3. P. 469-506; Zimmermann Augusto. Constitutions without Constitutionalism: The Failure of Constitutionalism in Brazil. The Rule of Law in Comparative Perspective / eds. M. Sellers, T. Tomaszewski. Springer, 2010, P. 101-145.

³⁷ Tushnet Mark. Some Reflections on Method in Comparative Constitutional Law. The migration of constitutional ideas / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press; 2006, P. 76.

³⁸ Whitman James Q. The Neo-Romantic Turn. Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions / ed. P. Legrand and R. Munday. Cambridge University Press, 2003. P. 343.

³⁹ Chaiark Hahm. Constitutionalism, Confucian Civic Virtue, and Ritual Propriety. Confucianism for the Modern World / ed. by D.A. Bell, H. Chaibong. Cambridge University Press, 2003, P. 31-53.

⁴⁰ Ngoc Son Bui. Confucian Constitutionalism in East Asia. Routledge, 2016. P. 26-80.

⁴¹ Ibid. P. 12.

⁴² Див.: Jones Charles. Global Liberalism: Political or Comprehensive? University of Toronto Law Journal. 2004, Vol. 54, № 2. P. 227-248; Miller David. Two Ways to Think about Justice. Politics, Philosophy and Economics. 2002. Vol. 1, № 1. P. 5-28; Kukathas Chandran. The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom. Oxford University Press, 2007. 304 p.; Nussbaum Martha. Women and Law of Peoples. Politics, Philosophy and Economics. 2002. Vol. 1, № 3. P. 283-306; Pogge Thomas. World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms. Polity; 1st edition, 2002. 284 p.; Rawls John. The Law of Peoples: With «The Idea of Public Reason Revisited». Harvard University Press; Revised ed. edition, 2001. 208 p.

Не прагнучи надати вичерпні та остаточні відповіді на усі можливі питання і усвідомлюючи небезпеку таких відповідей, особливо, якщо вони артикулюються у міждержавних взаємовідносинах, я вважаю за необхідне визначити своє ставлення шляхом підтримки позиції Дж. Ролза, який у розвідці «Право народів» аргументує, що це не так. Дж. Ролз визнає можливість існування «порядкових народів», якими «за відсутності кращої назви», він позначив неліберальні суспільства, чиї базові інститути відповідають визначеним умовам політичного права та справедливості та спонукають людей шанувати розумний і справедливий закон спільноти людей⁴³.

За Дж. Ролзом таке «порядне ієрархічне суспільство» замість ліберальної концепції усіх людей як вільних і рівних громадян засноване на сприйнятті людей як «відповідальних та таких, що співпрацюють, членів відповідних груп», які не є рівними за суттю⁴⁴.

«Порядні» неліберальні суспільства, вказує Дж. Ролз, необхідно відрізняти від «держав поза законом», які порушують універсальні права людини, які є «невід'ємними для Права народів і мають політичний (моральний) ефект незалежно від того, чи підтримуються вони локально чи ні»⁴⁵.

Антиуніверсалістська позиція Дж. Ролза щодо лібералізму, яка виключає можливість його повного втілення в «порядному ієрархічному суспільстві» через інші, визнані та підтримувані у такому суспільстві, спільні переконання, водночас постулює, що в ідеї соціальної кооперативної структури як такої закладені основні права людини, які стосуються усіх народів.

Такий підхід, як і розуміння толерантності, що виразно відрізняються від покладених в основу аргументування Дж. Ст. Міллем деспотизму як «легітимної форми правління у стосунках із варварами»⁴⁶ міркувань, зумовлюють висновок Дж. Ролза про неприпустимість та неприйнятність примусу інших суспільств до того, аби вони стали ліберальними⁴⁷.

Таким чином, не усі політичні спільноти людей є ліберальними чи зобов'язані бути ліберальними, але так само не усі політичні спільноти людей здатні бути ліберальними. Існують соціальні та культурні межі сприйняття визначених ціннісних настанов, які визначають цю здатність та, зрештою, прихильність до таких ціннісних настанов. Це твердження не означає, що усі неліберальні політичні спільноти є добрими чи поганими, правильними чи неправильними – вони є іншими.

Ця іншість, зокрема, передбачає що різні політичні спільноти артикулюють і дотримуються відмінних підходів до нормативного обґрунтування визначених людських дій і здійснення влади одних людей над іншими, а відмінності між ними, зумовлені соціальними та культурними чинниками, глибоко вкорінені та дійсно важливі. І саме з цієї причини я сприймаю як безпідставну концептуалізацію усіх інших можливих підходів до обґрунтування набуття і здійснення влади у сучасній державі чи, інакше кажучи, усіх можливих способів досягнення і підтвердження легітимності набуття і здійснення влади у сучасній державі через поняття конституціоналізму.

Неліберальний чи «інший-ніж-ліберальний» конституціоналізм, на відміну від нереального і неефективного конституціоналізму, який позначає те, чого немає, насправду може бути реальним і ефективним, але і як явище, і як категорія сприймається як метонімія, оскільки завжди є чимось іншим, ніж те, що покликане так чи інакше замінити. Це твердження так само не означає, що конституціоналізм у відстоюваному, зокрема і мною, ліберальному та демократичному розумінні є єдино можливим підходом до обґрунтування набуття і здійснення влади у сучасній державі, але це розуміння, щонайменше, втілює визначений підхід, що не тільки уможливлює співставлення та аналіз із іншими наявними підходами, зокрема, до того, які види людських дій потребують обґрунтування і які види обґрунтування мають значення, але й передбачає, що такі відмінні підходи до розв'язання цих завдань існують і спричиняють при цьому цілком визначені наслідки.

Визнання важливості соціального та культурного контексту у жодному разі не означає для мене соціального чи культурного детермінізму в конституційному регулюванні, який знецінює чи, ба більше, заперечує нормативність формально визначених конституційних рішень, оскільки це

⁴³ Rawls John. The Law of Peoples: With «The Idea of Public Reason Revisited». Harvard University Press; Revised ed. edition, 2001. P. 59-60.

⁴⁴ Ibid. P. 64-67.

⁴⁵ Ibid. P. 80-81.

⁴⁶ Міл Джон Стюарт. Про свободу: есе / пер. з англ. К: Основи, 2001. С. 20.

⁴⁷ Rawls John. The Law of Peoples: With «The Idea of Public Reason Revisited». Harvard University Press; Revised ed. edition, 2001. P. 52.

недвозначний шлях до підміни у конкретних умовах бажаного результату будь-яким фактичним. Це може і, дійсно, зумовлює те, що М. Ташнет позначив як «удавана необхідність» – формування заснованого виключно на власному досвіді відчуття, що інституції та доктрини, які існують у певному контексті, є єдино можливими, оскільки тільки вони є релевантними конкретним обставинам⁴⁸. Досвід конституційних рішень, як було зазначено, завжди формується в умовах певного часу та місця, але завжди виходить за ці межі, спричиняючи далекосяжні наслідки, і конституціоналізм еволюціонував і продовжує еволюціонувати, долаючи на своєму шляху численні перешкоди, зокрема і через міграцію конституційних ідей⁴⁹, яку ніколи не стримували кордони національних держав.

Не заперечуючи можливості та здійсненності конституційних запозичень – саме ця категорія видається найбільш прийнятною для констатації очевидного зближення різних нормативних порядків⁵⁰ – які мали, мають та, безперечно, будуть мати місце і надалі, впевнений однак, що їхнє первісне завдання – зрозуміти, а не запозичити. Цей змістовний наголос уявляється важливим, позаяк, з одного боку, акцентує вплив та взаємодію конституційної культури та конституційного права⁵¹, а з іншого – корелює з ідеєю, що пошук та аргументування відповіді на питання «хто ми є» навіть у межах «внутрішніх смислів» національної конституції та конституційних традицій є безперервним процесом, який неодмінно передбачає загальну полеміку, а не статичне утвердження догми «ми є такими, якими ми є».

У цьому, врешті-решт, полягає моє вирішальне питання щодо тверджень про український конституціоналізм: чи упредметнює він стійкі конституційні рішення, які у досвіді політичної взаємодії засвідчують спільне слідування людьми, які мають владу, і людьми, які цій владі коряться, визначеним переконанням та дотримання ними визначених зобов'язань?

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Blokker Paul, Bugaric Bojan, Halmai Gábor. Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions. *German Law Journal*. 2019. Vol. 20, № 3. P. 291-295.
2. Booth John A., Seligson Mitchell A. The Political Culture of Authoritarianism in Mexico: A Reexamination. *Latin American Research Review*. 1984. Vol. 19, № 1, P. 106-124.
3. Casper Gerhard. Constitutionalism. *Encyclopedia of the American Constitution*, Vol. 1 / eds. L.W. Levy, K.L. Karst. 2nd edition. Macmillan Reference USA, 2000. P. 633-640.
4. Chaihark Hahm. Constitutionalism, Confucian Civic Virtue, and Ritual Propriety. *Confucianism for the Modern World* / ed. by D.A. Bell, H. Chaibong. Cambridge University Press, 2003, P. 31-53.
5. Choudhry Sujit. Migration as a New Metaphor in Comparative Constitutional Law. *The Migration of Constitutional Ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press, 2006. P. 1-35.
6. Czarnota Adam. Constitutional Breakdown, Backsliding, or New Post-Conventional Constitutionalism? *Constitutionalism under Stress: Essays in Honour of Wojciech Sadurski* / eds. U. Belavusau, A. Gliszczynska-Grabias. Oxford University Press, 2020. P. 39-50.
7. Drinóczi Tímea. The European Rule of Law and Illiberal Legality in Illiberal Constitutionalism: the Case of Hungary. *MTA Law Working Papers*. 2019. № 16. P. 1-29.
8. Epstein Lee, Knight Jack. Constitutional Borrowing and Nonborrowing. *International Journal of Constitutional Law*. 2003. Vol. 1, № 2. P. 196-223.
9. Frankenberg Günter. Constitutional Transfer: The IKEA Theory Revisited. *International Journal of Constitutional Law*. 2010. Vol. 8, № 3. P. 563-579.

⁴⁸ Tushnet Mark. Some Reflections on Method in Comparative Constitutional Law. *The migration of constitutional ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press; 2006, P. 80-81.

⁴⁹ Choudhry Sujit. Migration as a New Metaphor in Comparative Constitutional Law. *The Migration of Constitutional Ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press, 2006. P. 1-35.

⁵⁰ Терлецький Д. Судовий конституційний компаративізм: pro et contra. Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня: 3 нагоди 25-ї річниці Конституції України. Част. друга: Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Конституція 1996 року: Україна в системі координат європейського конституціоналізму». К.: Баїте, 2021. С. 281-290.

⁵¹ Saunders Cheryl. Towards a Global Constitutional Gene Pool. *National Taiwan University Law Review*. 2010. Vol. 4, № 3. P. 1-38.

10. Frosini Justin O., Ramirez Ricardo Ramirez. Illiberal Constitutionalism: a Contradiction in Terms? *Percorsi costituzionali*. 2019. № 2. P. 251-271.
11. García Helena Alviar, Frankenberg Günter. Preface. *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique* / eds. H.A. García, G. Frankenberg. Edward Elgar Publishing, 2019. P. X-XII.
12. Ginsburg Tom, Simpser Alberto. Introduction. *Constitutions in Authoritarian Regimes* / eds. T. Ginsburg, A. Simpser. Cambridge University Press, 2013, P. 1-17.
13. Gordon Ruth. Growing Constitutions. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*. 1999 Vol. 1, № 3. P. 528-582.
14. Grimm Dieter. *Constitutionalism: Past, Present, and Future*. Oxford University Press, 2016, 320 p.
15. Halmai Gábor. The Making of 'Illiberal Constitutionalism' with or without a New Constitution. The Case of Hungary and Poland. *Comparative Constitution Making* / eds. D. Landau, H. Lerner. Elgaronline, 2019. P. 302-323.
16. Jones Charles. Global Liberalism: Political or Comprehensive? *University of Toronto Law Journal*. 2004, Vol. 54, № 2
17. Kukathas Chandran. *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford University Press, 2007. 304 p.
18. Landau David. Abusive Constitutionalism. *U.C. Davis Law Review*. 2013. Vol. 47, № 1. P. 189-260.
19. Law David S., Versteeg Mila. Sham Constitutions. *California Law Review*. 2013. Vol. 101. № 4. P. 863-952.
20. Meloen Jos D. The Political Culture of State Authoritarianism. *Political Psychology: Cultural and Cross-Cultural Foundations* / eds. St. A. Renshon, J. Duckitt. New-York University Press, 2000, P. 108-127.
21. Miller David. Two Ways to Think about Justice. *Politics, Philosophy and Economics*. 2002. Vol. 1, № 1. P. 5-28.
22. Murphy Walter F. *Constitutions, Constitutionalism, and Democracy. Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 3-25.
23. Mérieau Eugénie. *L'Asie du Sud-Est, laboratoire du constitutionnalisme illiberal. L'Asie du Sud-Est 2020: bilan, enjeux et perspectives / édité par Christine Cabasset, Claire Thi-Liên Tran*. Bangkok: Institut de recherche sur l'Asie du Sud-Est contemporaine, 2020. P. 31-50.
24. Müller Jan-Werner. Populism and Constitutionalism. *The Oxford Handbook of Populism* / eds. C.R. Kaltwasser, P.A. Taggart, P.O. Espejo, P. Ostiguy. Oxford University Press, 2017, P. 590-606.
25. Ngoc Son Bui. *Confucian Constitutionalism in East Asia*. Routledge, 2016. 234 p.
26. Nussbaum Martha. Women and Law of Peoples. *Politics, Philosophy and Economics*. 2002. Vol. 1, № 3. P. 283-306.
27. Okoth-Ogendo H.W.O. *Constitutions without Constitutionalism: Reflections on an African Political Paradox. Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 65-82.
28. Pistan Carna. Pseudo Constitutionalism in Central Asia: Curse or Cure? *Federalismi.it*. 2019. № 8, P. 1-18.
29. Pogge Thomas. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Polity; 1st edition, 2002. 284 p.
30. Prempeh H. Kwasi. Africa's «Constitutionalism Revival»: False Start or New Dawn? *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Vol. 5, № 3. P. 469-506.
31. Rawls John. *The Law of Peoples: With «The Idea of Public Reason Revisited»*. Harvard University Press; Revised ed. edition, 2001. 208 p.
32. Raz Joseph. On the Authority and Interpretation of Constitutions: Some Preliminaries. *Constitutionalism: Philosophical Foundations* / ed. L. Alexander. Cambridge University Press, 1998. P. 152-193.
33. Sajó András, Renata Uitz. *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism*. Oxford University Press, 2017, 483 p.
34. Sakwa Richard. The Struggle for the Constitution in Russia and the Triumph of Ethical Individualism. *Studies in East European Thought*. 1996. Vol. 48, № 2. P. 115-157.
35. Sartori Giovanni. Constitutionalism: A Preliminary Discussion. *The American Political Science Review*. 1962. Vol. 56, № 4. P. 853-864.
36. Saunders Cheryl. Towards a Global Constitutional Gene Pool. *National Taiwan University Law Review*. 2010. Vol. 4, № 3. P. 1-38.
37. Thornhill Chris. Rights and Constituent Power in the Global Constitution. *International Journal of Law in Context*. 2014. Vol. 10, № 3. P. 357-396.
38. Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. *Cornell Law Review*. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391-462.
39. Tushnet Mark. Some Reflections on Method in Comparative Constitutional Law. *The Migration of Constitutional Ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press; 2006, P. 67-83.
40. Tushnet Mark. The Possibility of Illiberal Constitutionalism? *Florida Law Review*. 2017. Vol. 69, № 6. P. 1367-1384.
41. Tushnet Mark. Varieties of Constitutionalism. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14, № 1. P. 1-5.
42. Whitman James Q. The Neo-Romantic Turn. *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions* / ed. P. Legrand and R. Munday. Cambridge University Press, 2003. P. 312-344.
43. Zimmermann Augusto. Constitutions without Constitutionalism: The Failure of Constitutionalism in Brazil. *The Rule of Law in Comparative Perspective* / eds. M. Sellers, T. Tomaszewski. Springer, 2010, P. 101-145.
44. Козюбра М. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. *Наук. зап. Юридичні науки*. 2008. Том 77. С. 3-8.

45. Міл Джон Стюарт. Про свободу: есе / пер. з англ. К: Основи, 2001. 463 с.
46. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
47. Терлецький Д.С. Судовий конституційний компаративізм: pro et contra. Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня: 3 нагоди 25-ї річниці Конституції України. Част. друга: Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Конституція 1996 року: Україна в системі координат європейського конституціоналізму». К.: Baïre, 2021. С. 281-290.

References

Bibliography:

1. Blokker Paul, Bugaric Bojan, Halmai Gábor. Introduction: Populist constitutionalism: Varieties, complexities, and contradictions. *German Law Journal*. 2019. Vol. 20, № 3. P. 291-295.
2. Booth John A., Seligson Mitchell A. The Political Culture of Authoritarianism in Mexico: A Reexamination. *Latin American Research Review*. 1984. Vol. 19, № 1, P. 106-124.
3. Casper Gerhard. Constitutionalism. *Encyclopedia of the American Constitution*, Vol. 1 / eds. L.W. Levy, K.L. Karst. 2-end edition. Macmillan Reference USA, 2000. P. 633-640.
4. Chaihark Hahm. Constitutionalism, Confucian Civic Virtue, and Ritual Propriety. *Confucianism for the Modern World* / ed. by D.A. Bell, H. Chaibong. Cambridge University Press, 2003, P. 31-53.
5. Choudhry Sujit. Migration as a New Metaphor in Comparative Constitutional Law. *The Migration of Constitutional Ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press, 2006. P. 1-35.
6. Czarnota Adam. Constitutional Breakdown, Backsliding, or New Post-Conventional Constitutionalism? *Constitutionalism under Stress: Essays in Honour of Wojciech Sadurski* / eds. U. Belavusau, A. Gliszczyńska-Grabias. Oxford University Press, 2020. P. 39-50.
7. Drinóczi Tímea. The European Rule of Law and Illiberal Legality in Illiberal Constitutionalism: the Case of Hungary. *MTA Law Working Papers*. 2019. № 16. P. 1-29.
8. Epstein Lee, Knight Jack. Constitutional Borrowing and Nonborrowing. *International Journal of Constitutional Law*. 2003. Vol. 1, № 2. P. 196-223.
9. Frankenberg Günter. Constitutional Transfer: The IKEA Theory Revisited. *International Journal of Constitutional Law*. 2010. Vol. 8, № 3. P. 563-579.
10. Frosini Justin O., Ramirez Ricardo Ramirez. Illiberal Constitutionalism: a Contradiction in Terms? *Percorsi costituzionali*. 2019. № 2. P. 251-271.
11. García Helena Alviar, Frankenberg Günter. Preface. *Authoritarian Constitutionalism: Comparative Analysis and Critique* /eds. H.A. García, G. Frankenberg. Edward Elgar Publishing, 2019. P. X-XII.
12. Ginsburg Tom, Simpser Alberto. Introduction. *Constitutions in Authoritarian Regimes* / eds. T. Ginsburg, A. Simpser. Cambridge University Press, 2013, P. 1-17.
13. Gordon Ruth. Growing Constitutions. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*. 1999 Vol. 1, № 3. P. 528-582.
14. Grimm Dieter. *Constitutionalism: Past, Present, and Future*. Oxford University Press, 2016, 320 p.
15. Halmai Gábor. The Making of 'Illiberal Constitutionalism with or without a New Constitution. The Case of Hungary and Poland. *Comparative Constitution Making* /eds. D. Landau, H. Lerner. Elgaronline, 2019. P. 302-323.
16. Jones Charles. Global Liberalism: Political or Comprehensive? *University of Toronto Law Journal*. 2004, Vol. 54, № 2
17. Koziubra M. Dykhotomiia bukvy i dukhu prava: vynyknennia problemy, yii aspekty ta napriamy vyrishennia. *Nauk. zap. Yurydychni nauky*. 2008. Tom 77. S. 3-8.
18. Kukathas Chandran. *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford University Press, 2007. 304 p.
19. Landau David. Abusive Constitutionalism. *U.C. Davis Law Review*. 2013. Vol. 47, № 1. P. 189-260.
20. Law David S., Versteeg Mila. Sham Constitutions. *California Law Review*. 2013. Vol. 101. № 4. P. 863-952.
21. Meloen Jos D. The Political Culture of State Authoritarianism. *Political Psychology: Cultural and Cross-Cultural Foundations* / eds. St. A. Renshon, J. Duckitt. New-York University Press, 2000, P. 108-127.
22. Міл Дзхон Стіуарт. Про свободу: есе / пер. з англ. К: Основи, 2001. 463 с.
23. Miller David. Two Ways to Think about Justice. *Politics, Philosophy and Economics*. 2002. Vol. 1, № 1. P. 5-28.
24. Murphy Walter F. Constitutions, Constitutionalism, and Democracy. *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 3-25.
25. Mérieau Eugénie. L'Asie du Sud-Est, laboratoire du constitutionnalisme illiberal. *L'Asie du Sud-Est 2020: bilan, enjeux et perspectives* / édité par Christine Cabasset, Claire Thi-Liên Tran. Bangkok: Institut de recherche sur l'Asie du Sud-Est contemporaine, 2020. P. 31-50.

26. Müller Jan-Werner. Populism and Constitutionalism. *The Oxford Handbook of Populism* / eds. C.R. Kaltwasser, P.A. Taggart, P.O. Espejo, P. Ostiguy. Oxford University Press, 2017, P. 590-606.
27. Ngoc Son Bui. *Confucian Constitutionalism in East Asia*. Routledge, 2016. 234 p.
28. Nussbaum Martha. Women and Law of Peoples. *Politics, Philosophy and Economics*. 2002. Vol. 1, № 3. P. 283–306.
29. Okoth-Ogendo H.W.O. Constitutions without Constitutionalism: Reflections on an African Political Paradox. *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World* / eds. D. Greenberg, S.N. Katz, M.B. Oliviero, S.C. Wheatley. Oxford University Press, 1993, P. 65-82.
30. Pistan Carna. Pseudo Constitutionalism in Central Asia: Curse or Cure? *Federalismi.it*. 2019. № 8, P. 1-18.
31. Pogge Thomas. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Polity; 1st edition, 2002. 284 p.
32. Prempeh H. Kwasi. Africa's «Constitutionalism Revival»: False Start or New Dawn? *International Journal of Constitutional Law*. 2007. Vol. 5, № 3. P. 469–506.
33. Rawls John. *The Law of Peoples: With «The Idea of Public Reason Revisited»*. Harvard University Press; Revised ed. edition, 2001. 208 p.
34. Raz Joseph. On the Authority and Interpretation of Constitutions: Some Preliminaries. *Constitutionalism: Philosophical Foundations* / ed. L. Alexander. Cambridge University Press, 1998. P. 152-193.
35. Rechyt'skyi V.V. *Neformalnyi konstytutsionalizm*. Kharkiv: Prava liudyny, 2018. 356 s.
36. Sajó András, Renata Uitz. *The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism*. Oxford University Press, 2017, 483 p.
37. Sakwa Richard. The Struggle for the Constitution in Russia and the Triumph of Ethical Individualism. *Studies in East European Thought*. 1996. Vol. 48, № 2. P. 115-157.
38. Sartori Giovanni. Constitutionalism: A Preliminary Discussion. *The American Political Science Review*. 1962. Vol. 56, № 4. P. 853–864.
39. Saunders Cheryl. Towards a Global Constitutional Gene Pool. *National Taiwan University Law Review*. 2010. Vol. 4, № 3. P. 1-38.
40. Terlets'kyi D.C. Sudovyi konstytutsiinyi komparatyvizm: pro et contra. *Zbirnyk materialiv i tez naukovo-praktychnykh zakhodiv konstytutsiinoho tyzhnia: Z nahody 25-yi richnytsi Konstytutsii Ukrainy. Chast. druha: Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia na temu: «Konstytutsiia 1996 roku: Ukraina v systemi koordynat yevropeiskoho konstytutsionalizmu»*. K.: Vaite, 2021. C. 281-290.
41. Thornhill Chris. Rights and Constituent Power in the Global Constitution. *International Journal of Law in Context*. 2014. Vol. 10, № 3. P. 357-396.
42. Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. *Cornell Law Review*. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391-462.
43. Tushnet Mark. Some Reflections on Method in Comparative Constitutional Law. *The Migration of Constitutional Ideas* / ed. Sujit Choudhry. Cambridge University Press; 2006, P. 67-83.
44. Tushnet Mark. The Possibility of Illiberal Constitutionalism? *Florida Law Review*. 2017. Vol. 69, № 6. P. 1367-1384.
45. Tushnet Mark. Varieties of Constitutionalism. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14, № 1. P. 1-5.
46. Whitman James Q. The Neo-Romantic Turn. *Comparative Legal Studies: Traditions and Transitions* / ed. P. Legrand and R. Munday. Cambridge University Press, 2003. P. 312-344.
47. Zimmermann Augusto. Constitutions without Constitutionalism: The Failure of Constitutionalism in Brazil. *The Rule of Law in Comparative Perspective* / eds. M. Sellers, T. Tomaszewski. Springer, 2010, P. 101-145.